

ISSN (E): 2181-4570

ZAMONAVIY TO'LOV USULLARI, TURLARI VA QO'LLANISHI

Nasimova Yulduz Baxriddin qizi

Toshkent moliya instituti

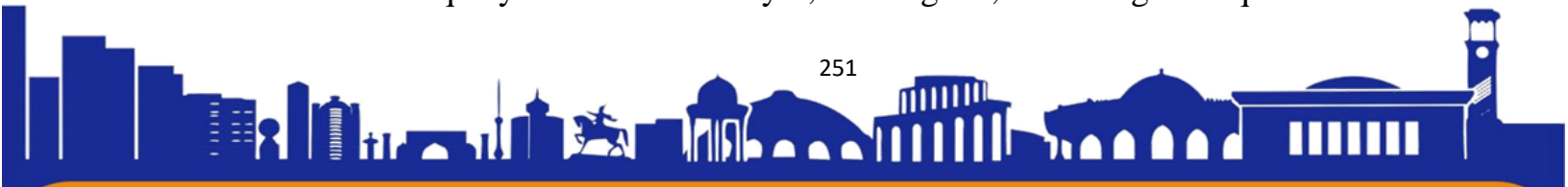
Bank ishi fakulteti, 3-kurs BIA-82 guruh talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada bugun tobora shiddat bilan rivojlanib boryotgan dunyoda zamonaviy ko'plab to'lov usullari paydo bo'lmoqda. Shuningdek, turli xil to'lov usullari orqali dunyoning xohlagan bir burchagiga turib pul operatsiyalarini amalga oshirishimiz mumkin. Qisqacha qilib aytadigan bo'lsak ushbu maqola zamonaviy to'lov usullari tahliliga bag'ishlanadi.

Kalit so'zlar: zamonaviy pul tizimi, zamonaviy pul mohiyati, to'lov usuli, to'lovni boshqarish.

KIRISH

Bugungi bozorda eng keng tarqalgan uchta to'lov turi kredit kartalari, debet kartalari va naqd puldir. Yurtimizning hozirgi rivojlanish bosqichida, iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish va chuqurlashtirish kuchli ijtimoiy siyosat bilan olib borilayotgan bir paytda, iqtisodiyotning ajralmas qismi bo'lgan bank tizimining barqarorligini oshirish va yanada rivojlantirishi dolzarb masalalardan bo'lib hisoblanadi. Hozirgi kunda bank tizimi rivojlanib borar ekan, banklar o'rtasidagi o'zaro aloqalar, xisob-kitoblarni amalga oshirish mexanizmini takomillashtirish ham talab etiladi. Bu albatta, mamlakat to'lov tizimini yanada isloh qilish bilan bog'liqdir, chunki to'lov tizimi mamlakat miqyosida tovar - pul munosabatlari natijasida vujudga keladigan barcha to'lovlar majmuasini tashkil etadi. Kredit va debet kartalari bo'yicha operatsiyalar savdogarlar tomonidan karta kompaniyalariga to'lanadigan to'lovlarni o'z ichiga oladi, lekin ular odatda naqd operatsiyalarga qaraganda kattaroq xaridlarni o'z ichiga oladi. To'lov - bu barcha manfaatdor tomonlar tomonidan oldindan kelishilgan maqbul nisbatlarda tovar va xizmatlar evaziga pul, tovarlar yoki xizmatlarni o'tkazish. To'lov xizmatlar almashinuvi, naqd pul, chek, pul o'tkazmasi, kredit karta, debet karta yoki kriptovalyutalar shaklida amalga oshirilishi mumkin. Bugungi pul tizimi to'lovlarni valyuta bilan amalga oshirish imkonini beradi. Iqtisodiy operatsiyalarni amalga oshirish vositalarini soddalashtirgan valyuta to'lovlarni amalga oshirish uchun qulay vositani ta'minlaydi, shuningdek, uni osongina saqlash mumkin.

Zamonaviy pul tizimi qo'yidagi elementlarni o'z ichiga oladi:

- pul birligi;
- valyuta kursini o'rnatish qoidalari, baholar masshtabi;
- pul ko'rinishlari; emissiya tizimi;
- davlat yoki kredit apparati.

Pul tizimining tarkibiy qismi milliy valyuta tizimidir, nainki u nisbatan mustaqil bo'lsa ham.

Valyuta va boshqa to'lov usullari keng qo'llanilishidan oldin, bir mahsulot yoki xizmat boshqasiga almashtiriladigan barter to'lovlari qo'llanilgan. Misol uchun, agar tuxumning ortiqcha miqdori bo'lgan fermer sutni xohlasa, fermer sut uchun to'lov sifatida tuxum olishga tayyor bo'lgan sut fermerini topishi kerak bo'ladi. Bunday holda, agar o'z vaqtda mos sutchi topilmasa, tuxum yetishtiruvchiga sut ololmaydi, balki tuxum buzilib, qadrsiz bo'lib qoladi. Valyuta esa vaqt o'tishi bilan o'z qiymatini saqlab qoladi. Biroq, bugungi kunda kompaniyalar bir-birlari o'rtasida xizmatlarni almashishni xohlaganlarida barterlik hali ham qo'llaniladi.

ASOSIY QISM

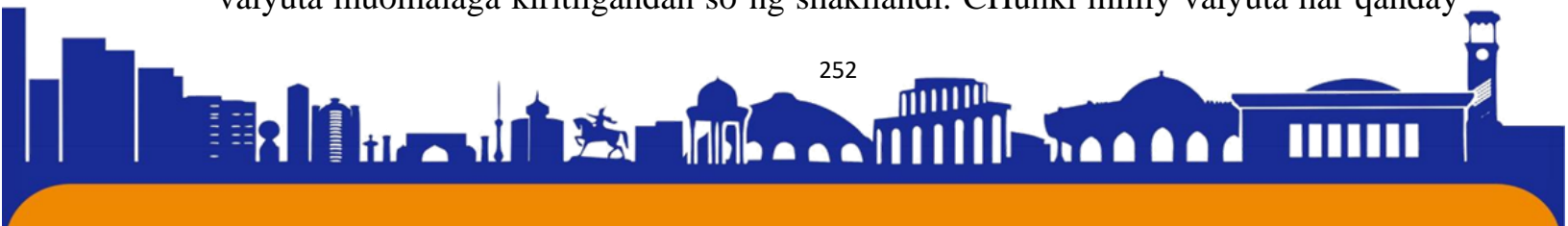
To'lovlar tomonlarga har qanday qiymat yoki foydani o'tkazish bo'lishi mumkin. Hisob - faktura yoki hisob-kitob odatda to'lovdan oldin keladi. To'lovchilar odatda to'lovni qanday qabul qilishlarini tanlashadi. Biroq, ba'zi qonunlar to'lovchidan mamlakatning qonuniy to'lov vositasini belgilangan chegaragacha qabul qilishni talab qiladi. Boshqa valyutadagi to'lov ko'pincha valyuta tranzaksiyalari uchun qo'shimcha to'lovlarni o'z ichiga oladi, odatda amalga oshirilayotgan umumiy to'lovning 2–3% atrofida, lekin bank yoki karta emitenti va sotib olingan mamlakatga qarab biroz yuqoriroq bo'lishi mumkin.

Zamonaviy pulning mohiyati uchta xususiyatning birligida ifodalanadi:

- to'g'ridan-to'g'ri almashinish xususiyati;
- konvertatsiya xususiyati;
- umum qabul qilingan.

Pulda ushbu xususiyatlar birligining mavjudligi pul bilan naqd pulsiz to'lov vositalarining (veksellar, cheklar, bank kartalari) bir –biridan farqidir.

O'zbekiston Respublikasining zamonaviy pul tizimi 1994-yil 1-iyulda milliy valyuta muomalaga kiritilgandan so'ng shakllandi. Chunki milliy valyuta har qanday

mamlakat pul tizimining asosiy elementi hisoblanadi. Kurs Respublika valyuta birjasida aniqlanadi. O`zbekiston Respublikasining valyutani tartibga solish to`g`risida qonuniga ko`ra so`mning kurs rejimi erkin suzish rejimidir, ya`ni so`mning nominal almashuv kursini AQSH dollariga bo`lgan talab va taklifga qarab aniqlanishini bildiradi. O`zbekiston Respublikasi Markaziy banki to`g`risidagi qonunning 23-moddasiga muvofiq hamda O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 4-fevralidagi 63-sonli qaroriga muvofiq O`zbekiston Respublikasi Markaziy banki pul massasining o`shirishini nazorat qiladi. Bunda M2 pul agregati nazorat obekti sifatida olingan. O`zbekistonda Markaziy bank pul tizimini tartibga soluvchi rasmiy organ hisoblanadi. O`zbekistonda pul tizimi to`g`risidagi maxsus qonun 1993-yilda bekor qilingan, shu sababli hozirgi kunda pul tizimining me`yoriy huquqiy asoslari bo`lib, quyidagi qonunchilik hujjatlari hisoblanadi. To'lovlar turli usullar bilan amalga oshiriladi. Tarix davomida ushbu turdagi to'lovlar o'zgardi va rivojlandi va kelajakda yangi to'lov usullari paydo bo'lishi mumkin.

Bugungi kunda kredit kartalari xaridlar va to'lovlar uchun keng qo'llaniladi. Kredit kartalari o'z foydalanuvchisiga ma'lum chegaragacha kredit olishi mumkin bo'lgan joyni taklif qilish orqali ishlaydi. Kredit kartangizdan foydalanmoqchi bo'lganingizda, hisob ma'lumotlaringiz savdo bankiga yuboriladi. Keyin savdo banki kredit karta tarmog'idan tranzaksiyani amalga oshirish uchun ruxsat oladi.

Ko'pgina korxonalar kredit kartalarini qabul qiladilar, garchi kartalarni qabul qilganlarning ko'pchiligi mashina va to'lov infratuzilmasini hamda moliyaviy institutini ta'minlovchi savdogardan haq oladi. Bu to'lov ko'pincha tranzaksiya summasining foizi har bir to'lov uchun bir tekis to'lov hisoblanadi.

An'anaga ko'ra, naqd pul, debet kartalari, kredit kartalari va cheklar to'lovlarning asosiy turlari edi. Endi raqamli to'lovlarning yanada ilg'or shakllari mashhur bo'lib bormoqda. Bunga onlayn to'lov xizmatlari, raqamli valyutalar va elektron pul o'tkazmalari kiradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA TAHLIL

Bugungi kunda mijozlar naqd to'lovlar, kredit va debet kartalari va mobil hamyon xizmatlari orqali onlayn to'lovlarni o'z ichiga olgan bir qancha usullardan foydalangan holda xaridlarni amalga oshirishni kutishmoqda. Bu biznes egalariga har xil formatdagi to'lovlarni qabul qilish majburiyatini yuklaydi. Turli xil to'lov turlarini qabul qilish uchun biznesingizni qanday yo'lga qo'yishni o'rganish sizning mijozlar bazangizni

xursand qilish va sarflashda uzoqqa boradi.

Eng keng tarqalgan to'lov usuli qanday?

Debet karta to'lovlari eng keng tarqalgan to'lov usuli bo'lib, hozirda barcha onlayn va shaxsiy to'lovlarning 42% ni tashkil qiladi.

Undan so'ng naqd pul, to'g'ridan-to'g'ri debet va kredit karta to'lovlari aralashmasi keladi – garchi mobil to'lovlar eng yuqori sur'atlarda o'sib borayotganini ta'kidlash joiz. Cheklar eng kam tarqalgan to'lov shaklidir.

O'zbekiston Respublikasi hududida to'lovlar quyidagilar orqali amalga oshiriladi:

- naqd pul mablag'larini o'tkazish;
- elektron pullarni o'tkazish;
- pul mablag'larini to'lov vositalaridan foydalangan holda o'tkazish;
- pul majburiyatini yoki pul mablag'larini to'lash to'g'risidagi farmoyishni o'z ichiga olgan to'lov hujjatini berish;
- elektron to'lov vositalaridan foydalanish.

To'lovni boshlash quyidagi yo'llar bilan amalga oshiriladi:

- to'lovchi tomonidan to'lov hujjatini taqdim etish;
- saqlovchi tomonidan elektron to'lov vositasidan foydalanish;
- to'lovchi tomonidan naqd pul mablag'larini bank kassalari, elektron terminallar va boshqa qurilmalar orqali o'tkazish uchun kiritish;

to'lovchining to'lovni masofaviy xizmat ko'rsatish tizimlaridan foydalangan holda amalga oshirishga bo'lgan roziligini yuborish.

Bugungi xaridorlar sakkizta asosiy to'lov turidan foydalangan holda tovar va xizmatlar uchun to'laydilar. Quyida ushbu to'lov usullarining qisqacha tavsifi, jumladan, har birining afzalliklari va kamchiliklari keltirilgan.

Eng keng tarqalgan to'lov variantlariga quyidagilarni misol keltirishimiz mumkin:

- Kredit va debet kartasi
- Naqd pul
- Mobil hamyon
- Hozir sotib oling, keyinroq to'lang (BNPL)
- Tekshiruvlar
- Bank o'tkazmasi

- Avtomatik to'lov
- Kriptoalyuta

Kredit va debet kartalaridagi to'lovlar eng keng tarqalgan to'lov turidir. Visa, Mastercard, American Express va Discover kabi kredit karta kompaniyalari xaridorlarga kredit beradi; ular xarid narxini qoplaydi va mijozlar har oy kartadagi qoldiqni to'laydilar. Debet kartalari xaridorga kredit berish o'rniga to'g'ridan-to'g'ri xaridorning bank hisobvarag'idan pul yechib oladi.

Kredit va debet kartalari bilan to'lovlarning afzalliklari:

Kredit kartalari mijozlarga hozirda naqd pullari ko'p bo'lmasa ham yirik xaridlarni amalga oshirish imkonini beradi. Bu chakana sotuvchilarga foyda keltirishi mumkin, chunki kredit kartadan foydalanish odatda mijoz naqd pul bilan to'lagandan ko'ra ko'proq xarid qilish savatiga olib keladi. Debet kartalari mijozlarga faqat bank hisoblaridagi mablag'larni sarflash imkonini beradi, lekin ular mijozlarga qulaylik va xavfsizlikni ta'minlaydi, chunki ular hamyonlarida katta miqdordagi naqd pul bilan sayr qilishlari shart emas.

Kredit va debet kartalari bo'yicha to'lovlarning kamchiliklari:

Asosiy kamchilik - kredit karta kompaniyalari savdogarlardan undiradigan to'lovlarni qayta ishlash to'lovi. Ko'pgina debet karta to'lovlari xarid narxining 1% dan past bo'ladi, ammo ba'zi kredit kartalari savdogardan xarid narxining 3,5% gacha to'lashi mumkin. Bundan tashqari, xarid amalga oshirilgan vaqtdan sotuvchining bank hisobvarag'ida summa paydo bo'lishigacha kechikish mavjud. Bu sotilgandan keyin darhol mavjud bo'lgan naqd puldan farq qiladi.

Mobil hamyon xizmatlari smartfonlar, planshetlar va aqlli soatlarda ishlaydigan ilovalar orqali ishlaydi va mijozning kredit kartasi, debet kartasi yoki bank hisobiga bog'lanadi. Ularga Apple Pay, Google Pay va Samsung Pay kiradi. Biror kishi o'zining mobil hamyon hisobini o'rnatgandan so'ng, u mobil to'lovlarni qabul qiladigan sotuvchilarda narsalar uchun to'lash uchun ushbu ilovalardan foydalanishi mumkin.

Hozir sotib ol, keyinroq to'lash rejasi (BNPL) bu BNPL kompaniyasi mijozga tovarlarni kredit kartasiz, ammo kredit kartasiz sotib olishlari uchun taklif qiladigan kreditdir. Mashhur BNPL kreditorlari orasida Shopify, Affirm, Afterpay, Sezzle, PayPal va Klarna-dan to'lovlarni to'lash to'lovlari kiradi. BNPL onlayn xarid qilish uchun ayniqsa mashhur va ba'zi g'isht sotuvchilari endi uni do'konlarda qabul qilishadi.

Ba'zi mijozlar hali ham shaxsiy hisob hisobvarag'idan yoki bankning kassa chekidan qog'oz cheklar bilan to'laydilar. Ushbu cheklar chakana sotuvchi bankda naqd pul olishi mumkin bo'lgan veksel sifatida xizmat qiladi.

Pul o'tkazmasi sifatida ham tanilgan bank o'tkazmasi to'g'ridan-to'g'ri bir shaxs yoki korxonaga hisobvarag'idan boshqa shaxs yoki biznes hisobiga pul yuboradi. Ushbu o'tkazmalar juda katta xaridlar, ayniqsa ko'chmas mulk bilan bog'liq bo'lganlar uchun mashhurdir.

Avtomatik to'lov tizimi avtomatik ravishda odamning bank hisobvarag'ini, kredit kartasini yoki debet kartasini belgilangan sanada, odatda oyiga bir marta debet qiladi. Autopay kredit karta to'lovlari, kommunal to'lovlar, oylik obunalar va rejalashtirilgan xayriya xayriyalari uchun mashhur.

BitPay va Wirex kabi xizmatlar iste'molchilar Bitcoin kabi asosiy kriptovalyutalar bilan moliyalashtirishlari mumkin bo'lgan debet kartalarini taklif qilganligi sababli kriptovalyuta tovarlar va xizmatlar uchun to'lashning tobora qulay usuliga aylandi.

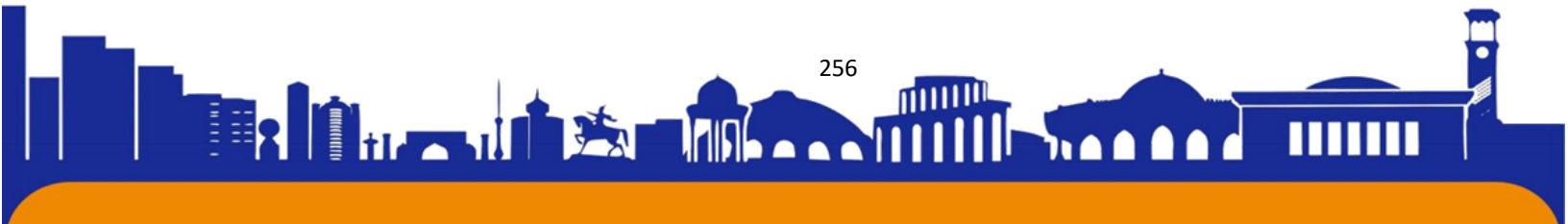
XULOSA:

Bugungi kunda ko'plab to'lov imkoniyatlari mavjud. Kartaga asoslangan to'lovni qayta ishlash - eng keng tarqalgan variant. Ha, karta kompaniyalari sizdan haq oladi, lekin kredit kartalari bilan qilingan xarid summalar odatda naqd pul bilan qilingan xarid summasidan oshadi. BNPL xizmati ham katta xarid summalariga olib kelishi mumkin. Naqd pul bilan ishlash sizga kredit bozorida qatnashmaydigan mijozlarga, ayniqsa, juda yosh yoki keksa mijozlarga xizmat ko'rsatish imkonini beradi.

Ko'p imkoniyatlarni hisobga olgan holda, chakana sotuvchilar to'lovlarni qabul qilishda har qachongidan ham ko'proq tanlovga ega. Mijozlarning to'lov imtiyozlarini aniqlash va zarur apparat vositalarini byudjetlashtirish orqali kichik biznes egalari o'z kompaniyasining o'ziga xos ehtiyojlariga mos keladigan to'lov opsiyalarining aniq kombinatsiyasini tanlashlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Pul, kredit va banklar. Darslik. (Sh. Abdullaeva) Toshkent, Toshkent Moliya instituti, 2003. 318 bet
2. Pul va banklar [Matn] : o'quv qo'llanma / Abdulloyev A.J. [va boshq.] .- Buxoro: OOO "Sadridin Salim Buxoriy" Durdona nashriyoti, 2021. -360 b.

3. Mardonova A.T. Pul va banklar. O₂quv qo₂llanma. – Samarqand: SamDU nashri, 2021 yil, 216 bet.
4. «Pul, kredit va banklar»: «Bank ishi» ta'lim yo'nalishi talabalari uchun darslik /O. Yu. Rashidov [va boshq.]; mas'ul muharrir B. Yu.Xodiyev; O'zR oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. — T/: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. — 328 b.
5. I.Toymuhammedov “To'lov tizimi va bank havfsizligi” Darslik. – T.: “IQTISODIYOT”, 2019. - 328 bet.

